

Іван Мищак

ЗАКАРПАТТЯ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Історія Закарпаття у передвоєнний період привертає значну увагу дослідників. Така зацікавленість пов'язана як з недостатнім висвітленням даної проблеми в науці, так і необхідністю переоцінки ряду висновків і стереотипів, які склалися в історіографії в радянський період. Радянська історіографія традиційно звинувачувала уряд Карпатської України у співпраці з нацистами, виокремлюючи прагнення народу до об'єднання з Українською РСР у складі СРСР¹. У свою чергу, більшість сучасних українських дослідників у проголошенні автономії, а згодом і незалежності Карпатської України вбачають продовження тяглості українських традицій державотворення, які були перервані після поразки Української революції 1917–1920 років, та бажання карпатських українців жити в єдиній незалежній Українській державі.

Перші спроби переглянути окремі положення радянської історіографії було зроблено ще в 1990 р. у спільній праці О. Довганича, З. Пашкуя та М. Трояна². У подальші роки вийшов ряд праць переважно закарпатських істориків, які проливають світло на невідомі раніше сторінки історії Карпатської України 1938–1939 рр. Серед них варто відзначити таких дослідників, як М. Болдижар, В. Боднар, І. Гранчак, О. Довганич, М. Вегеш, В. Гиря, В. Задорожній, І. Король, В. Приходько та ряд інших³. У їхніх наукових розвідках певну увагу приділено й історіографії проблеми.

Серед праць з історії Закарпаття напередодні Другої світової війни вагоме місце також посідає мемуарна література. На сьогодні існує ряд праць, спогадів, щоденників політичних і громадських діячів та членів уряду Карпатської України – В. Гренджі-Донського, С. Росохи, Ю. Химинця, В. Шандора, А. Штефана та ін., які проливають світло на події того часу та містять оцінки суспільно-політичного й економічного становища

краю, діяльності владних органів, місця Закарпаття в міжнародних відносинах того часу тощо⁴.

Разом з тим історія Закарпаття періоду 1938–1939 рр. в історіографії висвітлена недостатньо, а ряд висновків, зроблених попередниками, потребує ретельного аналізу й об'єктивного дослідження на основі праць, які вийшли за кордоном і були недоступними в радянський період, а також документів, які раніше зберігалися у секретних фондах архівів. Праці такого характеру активно з'являються протягом останнього часу та вносять помітний вклад у висвітлення невідомих раніше проблемних питань.

Метою даної статті є узагальнення здобутків сучасної історіографії та висвітлення бачення істориками тих труднощів і проблем, які постали перед урядовцями та громадськістю Закарпаття в складних геополітичних умовах після Мюнхенської конференції й проголошення автономії Карпатської України аж до проголошення незалежності краю та його завоювання гортиською Угорщиною.

Більшість сучасних дослідників виділяють ряд особливостей, характерних для суспільно-політичного, економічного й культурного життя Закарпаття в міжвоєнний період, завдяки яким його історія певною мірою відрізняється від тогочасного історичного процесу на інших західноукраїнських землях. Вони наголошують на тому, що, на відміну від Галичини, Волині, Буковини та Бессарабії, які були силою приєднані після Першої світової війни до складу Польщі й Румунії, Закарпаття добровільно увійшло до складу Чехословаччини за умови надання краю автономії на основі рішення Центральної Руської Народної Ради від 8 травня 1919 р. і Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. При цьому фахівці звертають увагу на те, що українцям було обіцяно свій особливий сейм із законодавчими правами з питань мови, школи, релігії, у галузі самоуправління та інших питаннях, які законами Чехословацької держави будуть віднесені до його компетенції⁵.

Можна цілком погодитися з висновком С. Віднянського, який найбільш вагомим результатом перебування Закарпаття в складі Чехословаччини називає його суспільно-політичний і національно-культурний розвиток, відмінними рисами якого

були динамічні процеси політизації закарпатського суспільства і становлення в краї елементів громадянського суспільства, національно-культурне відродження та формування національної самосвідомості закарпатських українців, усвідомлення ними національної належності до великого українського народу та прагнення з'єднатися з ним»⁶.

Проте М. Вегеш, В. Гиря, І. Король та інші справедливо вказують, що празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок щодо надання автономії Підкарпатській Русі, мотивуючи це тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. При цьому чеська влада активно розігрувала карту розрізненості політичних сил краю й постійного протистояння українського та русофільського напрямків. Тому об'єднання їх вимог і спільну діяльність з вересня 1938 р. фахівці розцінюють як вирішальний момент у взаємовідносинах цих напрямків, результатом чого стала реалізація на початку жовтня 1938 р. першого етапу автономії Підкарпатської Русі⁷.

Сучасні дослідники багато уваги приділяють питанню формування автономного уряду Підкарпатської Русі в жовтні 1938 р. Водночас можна погодитися з висновком В. Лемака про те, що формування автономного уряду в Ужгороді виходило за рамки зобов'язань ЧСР щодо надання автономії краю згідно з Сен-Жерменським договором 1919 р., оскільки і в цьому договорі, і в Конституції ЧСР 1920 р. йшлося про те, що «губернатор русинської території призначатиметься президентом Чехословацької республіки й буде відповідальний перед Русинським соймом»⁸.

При цьому ряд вчених схильні вважати, що призначення главою уряду лідера русофілів А. Бродія та входження до складу кабінету ще трьох представників русофілів та двох українофілів на той час реально відображало становище цих політичних сил у суспільстві⁹. З цією думкою погоджується й М. Вегеш, наводячи дані про зростання авторитету в краї Автономно-Землеробського Союзу (АЗС) на чолі з А. Бродієм протягом тридцятих років ХХ ст. Водночас він переконливо доводить, що А. Бродій та керівники АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Заслугове на увагу і висновок М. Вегеша, В. Гирі та І. Короля про те, що «А. Бродій, як і весь очолюваний ним

напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Протягом 20–30-х рр. ХХ ст. він був прогресивним явищем у суспільно-політичному житті краю, бо відображав прагнення народу до рівності в складі Чехословаччини, а з кінця 30-х рр. займав чітку проугорську орієнтацію, хоча його лідери продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини¹⁰.

Докази співпраці А. Бродія та отримання за це фінансової допомоги від Угорщини наводять і зарубіжні дослідники, зокрема словацький вчений І. Ванат¹¹. Проте формування після арешту А. Бродія А. Волошином уряду з представників українського напряму та фактичне відвернення його від русофілів М. Вегеш вважає помилковим, наголошуючи на тому, що таким чином прем'єр-міністр посилив проти себе опозицію¹². Дослідники наводять свідчення про те, що представники чеської адміністрації в краї також не приховували свого невдоволення урядом А. Волошина, який активно проводив українізацію Закарпаття. На думку М. Вегеша, конфронтацію в чесько-українські стосунки вносили обидві сторони: чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися проводити власну лінію, часто всупереч чеському законодавству¹³.

Більшість дослідників історії Закарпаття передвоєнного періоду помітну увагу приділяють формуванню й діяльності Карпатської Січі, яка під час угорської окупації краю стала єдиною силою, що виступила на захист молодій держави. При цьому науковці доводять, що значну роль у становленні Карпатської Січі відіграла Організація Українських Націоналістів (ОУН). Як зауважують М. Вегеш та І. Буковський, з другої половини 30-х рр. Закарпаття стає в центрі уваги Проводу українських націоналістів. Так, у 1937 р. Є. Коновалець запропонував створити там його окремий штаб, а Чемеринський видав книгу «Платформа Закарпаття», яку слід вважати своєрідною програмою ОУН стосовно краю: автор був переконаний, що визволення Закарпаття можливе тільки за умови незалежності всієї України. Тому 1938–1939 рр. стали періодом найтісніших зв'язків між ОУН і закарпатськими націоналістами¹⁴.

Разом з тим окремі дослідники вказують на ряд негативних моментів, які внесли націоналісти в процес розбудови Карпатської Січі. Так, їхній радикалізм сприяв поширенню серед чехів

недовіри до загонів самооборони й уряду Карпатської України в цілому. Крім того, наголошує В. Худанич, головна команда Січі не бажала співпрацювати з чехами, у результаті чого практично були зірвані домовленості про військове навчання січовиків силами фахових військових чеської армії та передачу їм зброї й інвентарю після ліквідації так званої Домобрани – цивільної гвардії, яка допомагала владі в охороні правопорядку¹⁵.

О. Довганич на підставі матеріалів кримінальної справи головного команданта Карпатської Січі Д. Климпуша доводить, що в кінці лютого – березні 1939 р. Січ фактично перебувала в опозиції до уряду А. Волошина, підтримуючи ідейну платформу ОУН про створення української держави шляхом об'єднання усіх українських земель¹⁶. Подібні думки вміщено у спогадах ряду політичних і громадських діячів Карпатської України, зокрема В. Шандора та ін.

П. Гольдмаш та С. Гольдмаш стверджують, що Карпатська Січ готувала державний переворот з метою усунення від влади уряду А. Волошина та заміни його вихідцями переважно з Галичини, які діяли в контакті з ОУН¹⁷. У цілому діяльність Карпатської Січі в їхній праці подається виключно як негативна і руйнівна. Разом з тим, на нашу думку, автори певною мірою безпідставно звинувачують як А. Волошина, так і Карпатську Січ у виконанні вказівок Берліна, спрямованих на проведення підривної діяльності та розчленування Чехословаччини шляхом проголошення незалежності Карпатської України.

З надмірною радикалізацією проводу Січі та небажанням іти на компроміс окремі дослідники Карпатської Січі пов'язують і події 14 березня в Хусті, коли між чеськими силами та січовиками відбувся бій, у результаті якого Карпатська Січ у день вторгнення угорської армії на територію Закарпаття зазнала значних втрат. Збройний інцидент, зазначають М. Вегеш та В. Худанич, став кульмінацією чехословацько-українських суперечностей, що зробило неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і Карпатської України¹⁸. Ці й інші прорахунки керівництва негативно позначилися на організації Карпатської Січі і стали вагомим чинником швидкої поразки січовиків від угорських військ.

Окремо варто відзначити наукові праці і спогади про жорстоке переслідування січовиків угорським окупаційним режимом всупереч міжнародним нормам щодо військовополонених. Їх, зокрема, наводить у своїй праці П. Стерчо та інші громадсько-політичні діячі Карпатської України¹⁹. Цілий ряд таких даних було оприлюднено під час роботи науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі та опубліковано в збірнику матеріалів конференції²⁰. Однак дане питання ще потребує детального дослідження, у тому числі в площині міжнародного права, оскільки Карпатська Січ була визнана національною армією лише в Карпатській Україні, тоді як угорці та поляки фактично розглядали її як терористичну організацію з відповідними правовими наслідками.

Разом з тим більшість фахівців відзначають величезне значення Карпатської Січі в обороні краю, яка стала символом боротьби за незалежність. Як наголошує В. Худанич, події 15 березня 1939 р. можна вважати початком Другої світової війни, оскільки закарпатці «першими вступили в нерівний бій проти фашизму та його різновиду – гортиського ревізйонізму»²¹.

На сьогодні практично не викликає заперечень той факт, що сам А. Волошин та його оточення протягом невеликого періоду пройшли шлях від прихильників автономії краю до усвідомлення необхідності об'єднання усіх українських земель та створення незалежної Української держави. Звичайно, помітну роль у кристалізації їхніх поглядів відіграли вихідці з Галичини та Наддніпрянської України. Проте історики на підставі документів доводять, що уряд А. Волошина з жовтня 1938 р. до середини березня 1939 р. провів велику роботу щодо забезпечення прав українців, українізації державного апарату, закладів освіти та культури. Показовим є й те, що подібні кроки фактично були перевищенням урядових повноважень, оскільки, як наголошує В. Лемак, урядове розпорядження від 25 листопада 1938 р. про запровадження в Підкарпатській Русі державної української мови та розпорядження від 30 грудня про вживання назви краю «Карпатська Україна» суперечили «Конституційному закону про автономію Підкарпатської Русі» від 22 листопада 1938 р., згідно з яким назву території, урядову мову й мову навчання мав встановити Сойм Підкарпатської Русі²². Разом з тим дослідники

вказують, що розпорядження уряду активно втілювалися в життя та часто виступали навіть джерелом протистояння між чехами й українцями.

Помітна увага в наукових працях приділяється висвітленню політики уряду А. Волошина в національному питанні, наголошується на тому, що український уряд намагався забезпечити права усіх провідних національних меншин, які проживали в краї – німецької, чеської, угорської та єврейської. Так, М. Макара наводить дані про зустріч А. Волошина з представниками єврейської національної меншини і гарантування забезпечення їхніх культурних потреб, проте визнає, що оточення прем'єра не поспішало практично втілювати подібні обіцянки²³. У свою чергу, німцям було дозволено створити «Німецьку партію», запевнено недоторканність їхнього майна й інвестицій тощо. Разом з тим задоволення урядом подібним чином потреб німецької меншини викликає різку критику з боку П. Гольдмаша та С. Гольдмаша, які зауважують, що всі партії в Карпатській Україні, крім Українського Національного Об'єднання (УНО), на той час були розпущені, а виняток для німців пояснюють відверто пронімецькою і сепаратистською по відношенню до Праги політикою уряду А. Волошина²⁴.

З важким внутрішнім політичним і соціально-економічним становищем та невпевненістю уряду А. Волошина в загальній підтримці вчені пов'язують певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось в забороні усіх політичних партій та створенні єдиної партії – УНО, що, на переконання окремих фахівців, свідчило про авторитарний характер влади в Карпатській Україні²⁵. Разом з тим науковці відзначають, що налагодження урядом А. Волошина життя в краї та розбудова органів управління на проукраїнських засадах викликали невдоволення москвофілів та проугорських сил, які намагалися чинити опір урядовим діям та фактично сприяли дестабілізації. Враховуючи складність політичної й економічної ситуації, заборону А. Волошином створення нових політичних партій та організацій Б. Ринажевський вважає цілком оправданою, своєчасною та доцільною²⁶. У свою чергу, абсолютна перемога УНО на виборах до Сойму Карпатської України засвідчила консолідацію населення краю і підтримку урядових кроків щодо розбудови незалежної держави.

Значну роль у розбудові Карпатської України дослідники відводять особисто прем'єру А. Волошину. Як справедливо вказує О. Мишанич, А. Волошин як культурно-національний громадсько-політичний провідник свого народу упродовж півстоліття захищав його право на державно-політичне життя, національну русько-українську культуру, мову, зумів консолідувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність, утвердити українську національну ідею за Карпатами, послідовно відстоював єдність закарпатців з усією Україною. Загалом, підсумовує автор, життя А. Волошина є прикладом того, як закарпатці пройшли шлях від етнічної свідомості до української ментальності, відчули потребу своєї державності і вибороли цю державність.²⁷

На прийняття рішення про самостійність Карпатської України, переконаний М. Вегеш, безперечно, вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема проголошення незалежності Словаччини і вторгнення угорських військ на Закарпаття. Разом з тим прийняття такого рішення та проведення засідань Союму, депутати якого підтвердили проголошення незалежності, затвердили державну символіку та мову, продемонструвало усьому світові, що «на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами з Великої України»²⁸.

У свою чергу, М. Болдижар вважає, що депутати Союму допустилися юридичної помилки, бо, перш ніж проголошувати незалежну державу, треба було прийняти закон про вихід зі складу Чехословаччини. Але, незважаючи на це, автор переконаний, що лише після рішення парламенту від 15 березня 1939 р. можна говорити про самостійну державу, нову її назву, політично-державний устрій та державну мову, а штучне перенесення всіх цих понять і категорій на попередні роки чи навіть місяці є юридично не вірним²⁹.

Помітну увагу дослідники приділяють висвітленню становища Закарпаття після його окупації Угорщиною. Практично не викликає заперечень думка про те, що входження Закарпаття до складу Чехословаччини в міжвоєнний період призвело до створення тісних економічних зв'язків, які раптово було перервано після надання автономії та ще більше – після угорського завоювання. Тому втрати в промисловості були для краю дуже відчутними.

Справжнім лихом для населення стало безробіття та зростання цін на продукти харчування. З жовтня 1938 р. і до середини березня 1939 р. уряд Карпатської України проводив певну роботу щодо підвищення рівня життя населення, проте більшість його задумів так і не були втілені в життя³⁰. У свою чергу, угорський окупаційний режим, як справедливо наголошує Б. Ринажевський, незважаючи на обіцянки врегулювати правове становище Закарпаття і розроблення численних проектів автономії, відзначався жорсткими національними утисками українців та економічним диктатом. Загалом, відзначає автор, Закарпаття було фактично безправне в правовому полі Угорщини і його існування зводилося лише до ролі угорської колонії³¹.

Подібної точки зору дотримується Р. Офіцинський, який у своїй праці робить висновок про особливу позицію офіційного Будапешта щодо Закарпаття. З одного боку, зазначає він, спостерігається велика зацікавленість у безболісних інтеграційних процесах, а з другого – недалекоглядна (з точки зору історичної перспективи), а в багатьох моментах брутальна національно-культурна політика³².

Таким чином, сучасна історіографія виділяє ряд особливостей, характерних для суспільно-політичного, економічного й культурного становища Закарпаття напередодні Другої світової війни, вказуючи на національно-культурне відродження та еволюцію громадсько-політичного життя закарпатських українців у Чехословацькій державі. Разом з тим у працях дослідників простежується процес формування національної самосвідомості жителів краю наприкінці 30-х років ХХ ст. та усвідомлення ними національної приналежності до українського народу. Результатом цього, наголошують вчені, стало формування національних органів влади у рамках автономії краю, а згодом – проголошення незалежності Карпатської України та спроба її захистити силами національної армії – Карпатської Січі, яка першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу і вчинила опір угорським загарбникам.

---

¹ Див.: Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29

червня – 2 липня 1967 р. (36 статей). Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород: Карпати, 1970. – 605 с.; Возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі – торжество ленінської національної політики КПРС (Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. 17-18 квітня 1975 р.) / Ред. кол. О. В. Хланта (відп. ред.) та ін. – Ужгород, 1976. – 280 с. та ін.

² Довганич О., Пашкуй З., Троян М. Закарпаття в роки війни. – Ужгород, 1990.

³ Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород, 1995; Вегеш М., Гирия В., Король І. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918-1939 рр.). – Ужгород, 1998; Болдижар М. Краю мій рідний: між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993; Болдижар М. Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. – Ужгород, 1998; Довганич О. Роки лихоліття: Невідомі сторінки і трагічні долі. – Ужгород, 1995; Гранчак І., Приходько В. Автономна Підкарпатська Русь в міжнародних відносинах // Нариси історії Закарпаття. Т. II. – Ужгород, 1995. – С. 318-328 та ін.

⁴ Гренджа-Донський В. Спогади. Листи // Твори. – Т. X. – Вашингтон, 1988; Клочурак С. До волі: спомини. – Нью-Йорк, 1978; Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: Спогади. – Буенос-Айрес, 1991; Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху: спомини. – Торонто-Ужгород, 2001; Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949; Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984; Шандор В. Спомини. – Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. – Ужгород, 1996; Шандор В. Спомини. – Т. 2. Карпатська Україна. 1939-1945. – Ужгород, 2000; Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга перша. – Торонто, 1973; Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга друга. – Торонто, 1981 та ін.

⁵ Вегеш М. М., Буковський І. В. Славна сторінка в історії українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938-1939 рр.): Навч. посібник. – Ужгород, Львів, 2002. – С. 22-23.

⁶ Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореф. дис. доктора іст. наук / 07.00.02. – НАН України, Інститут історії України. – К., 1997. – С. 41.

⁷ Вегеш М., Гирия В., Король І. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918-1939 рр.). – Ужгород, 1998. – С. 93.

⁸ Лемак В. Карпатська Україна 1938-1939 років: державно-правовий аспект. – Ужгород, 1993. – С. 14-15.

⁹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993. – С. 79.

¹⁰ Вегеш М., Гирия В., Король І. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918-1939 рр.). – Ужгород, 1998. – С. 98.

¹¹ Ванат І. Чи русини самобутній народ? // Пам'ятки України. – 1992. - № 1. – С. 19-21.

¹² Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 213.

- ¹³ Вегеш М. М. Карпатська Україна. Документи і факти. Монографія. – Ужгород: Карпати, 2004. – С. 221.
- ¹⁴ Вегеш М. М., Буковський І. В. Славна сторінка в історії українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938-1939 рр.): Навч. посібник. – Ужгород, Львів, 2002. – С. 41.
- ¹⁵ Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі // Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 19-20.
- ¹⁶ Довганич О. Головний командант. Епізоди життя і діяльності Дмитра Климпуша за матеріалами кримінальної справи // Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 79.
- ¹⁷ Гольдмаш П., Гольдмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. – Ужгород, 2003. – С. 126.
- ¹⁸ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 283.
- ¹⁹ Див.: Стерчо П. Карпато-Українська держава (До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках) / Репринтне видання. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с. та ін.
- ²⁰ Див.: Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – 256 с.
- ²¹ Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 3.
- ²² Лемак В. Карпатська Україна 1938-1939 років: державно-правовий аспект. – Ужгород, 1993. – С. 29-31.
- ²³ Макара М. Гнані долею: (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті) // Карпатський край. – 1995. - № 9-12. – С. 12-18.
- ²⁴ Гольдмаш П., Гольдмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. – Ужгород, 2003. – С. 124.
- ²⁵ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 222.
- ²⁶ Ринажевський Б. Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918-1939). – Львів: Видавництво ЛРІДУ УАДУ, 2002. – С. 159.
- ²⁷ Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. – С. 44-45.
- ²⁸ Вегеш М. М. Карпатська Україна. Документи і факти. Монографія. – Ужгород: Карпати, 2004. – С. 228.
- ²⁹ Болдижар М. Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли //

Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 28 жовтня 1998 року. – Ужгород, 1999. – С. 24.

³⁰ Вегеш М. М. Карпатська Україна. Документи і факти. Монографія. – Ужгород: Карпати, 2004. – С. 212.

³¹ Ринажевський Б. Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918-1939). – Львів: Видавництво ЛРІДУ УАДУ, 2002. – С. 174-175.

³² Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944) / Передм. В. Задорожного. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 87.